

บทที่ ๒

แนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพุทธปรัชญาเถรวาท

สำหรับบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยสนใจศึกษาแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อหาคำตอบว่า อะไรคือแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยศึกษาในประเด็นต่อไปนี้ คือ (๑) ความหมายของจิตประภัสสร (๒) จิตประภัสสรในพระไตรปิฎก (๓) จิตประภัสสรในอรรถกถา และ (๔) จิตประภัสสรในทัศนะนักวิชาการปัจจุบัน เป็นลำดับสืบไป

๒.๑ ความหมายของจิตประภัสสร

คำว่า “จิตประภัสสร” สามารถแบ่งออกเป็น ๒ คำ ได้แก่ คำว่า “จิต” และคำว่า “ประภัสสร” ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถกถาวิณี ท่านพระอนุรุธาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า “จิต” ดังต่อไปนี้ คือ

ความหมายว่า คิดหรือรู้อารมณ์ มีข้อความรองรับไว้ว่า “ธรรมชาติโดยองค์คิด อธิบายความว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์” ความหมายว่า ก่อหรือสร้าง มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่าจิตเพราะก่อ/สร้างให้วิจิตร” ความหมายว่า เก็บ หรือสั่งสม มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่าจิต เพราะสั่งสม สันดาน (การสืบต่อ) ของตน หรือที่ชื่อว่า จิต เพราะสั่งสมไว้ด้วยกรรมและกิเลส” และ ความหมายว่า วิจิตร มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่า จิต เพราะรักษาไว้ซึ่งความวิจิตร หรือ ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร หมายถึงวิจิตรทั้งตัวของจิตเองและอารมณ์ที่จิตปรุงแต่งขึ้น^๑

จากความหมายของจิตดังกล่าวข้างต้นนี้ สามารถนิยามความหมายได้ถึง ๔ ประการด้วยกัน ได้แก่ (๑) คิด (๒) ก่อหรือสร้าง (๓) สั่งสม (๔) วิจิตร เมื่อรวมกันเป็นการต่อเนื่องจะได้ความว่า การรับรู้ถึงสิ่งที่มากระทบซึ่งเรียกชื่อว่าอารมณ์ แล้วก่อหรือสร้างอารมณ์นั้นให้เป็นเรื่องราวอย่างต่อเนื่องแล้วนำไปเก็บหรือสั่งสมเรื่องนั้นไว้ ต่อมาก็แสดงความวิจิตรพิสดารที่สั่งสมไว้ในตัวเองออกมา และไปรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขึ้นมาใหม่อีก ดังที่ท่านพระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ได้ให้ความหมายแบบรวมไว้ว่า

จิต คือ สภาวะรู้สิ่งต่างๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยผ่านทวารหรือประตู ๖ บาน เหมือนคนอยู่ในบ้านนั่งดูสิ่งที่อยู่นอกบ้านผ่านประตู การรู้สีผ่านตาเป็นการเห็น การรู้เสียงผ่านหูเป็นการได้ยิน การรู้กลิ่นผ่านจมูกเป็นการรู้กลิ่น การรู้รสผ่านลิ้นเป็นการลิ้มรส การรู้สิ่งที่ผ่านร่างกายเป็นการสัมผัส และการรับรู้ทางใจเป็นการนึกคิด^๒

หลวงพ่อกุศลทาสกฤษได้ให้ความหมายของจิตไว้ว่า “ธาตุที่มีคุณสมบัติรู้ เป็นนามธรรม

^๑ อภิ.สง.อ. (บาลี) -/๑๑๐, วิภาวิณี. (บาลี) ๑๖๕-๑๖๖, ทิพนีฎีกา (บาลี) ๙.

^๒ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, ตรวจชำระโดย พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙, MA.,Ph.D.), แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๖๕.

คือไม่มีรูปร่างทางวัตถุ ธาตุจิตมีหน้าที่รู้ จิตต้องทำหน้าที่รู้สึกรู้แจ้ง รู้สึกเกิดขึ้นเฉพาะกาลเฉพาะเวลา กรณี และเป็นประภัสสรอยู่ตามธรรมชาติ แต่เปลี่ยนได้ เศร้าหมองได้ตามสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องในฐานะที่เป็นเจตสิกธรรม”^๓

พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะอาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุ มัชฌิมานาจริยะได้ให้ความหมายของจิตไว้ว่า “การรู้อารมณ์ การยับยั้งเคลื่อนไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ มีชื่อเป็นภาษาบาลีว่า นามะ คือนามธรรมที่เรียกทั่วไปว่า จิต (นามธรรมที่มีสภาพรู้)”^๔

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของจิตไว้ว่า “ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ”^๕

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้ให้ความหมายว่า “ธรรมชาติที่คิด ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ธรรมชาติที่สะสมการสืบต่อของตนไว้ด้วยอำนาจวนวิถิ และธรรมชาติที่ทำให้จิตร”^๖

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้ให้ความหมายว่า “จิตคือสิ่งที่คิดถึงเรื่องราวต่างค่านิยามที่ว่า อารมฺมณํ จินเตตฺติ จิตฺตํ จิตฺตํคือธรรมชาติที่คิดถึงอารมณ์ อารมฺมณํคือสิ่งที่จิตคิด ๖ ประการคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณํ (จินตภาพ)”^๗

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฺฒิกโร (พรฺรณ) ได้ตีความความหมายของจิตว่า

ความหมายของจิตดังกล่าวนี้ถูกนิยามขึ้นบนฐานคิดที่ว่า จิตมีโครงสร้าง-หน้าที่แตกต่างกันหลายระดับ จิตบางระดับทำหน้าที่รับรู้โลกทางอายตนะ บางระดับทำหน้าที่ปรุงแต่งโลกที่รับรู้ให้วิจิตรพิสดาร และบางระดับทำหน้าที่เป็นที่เก็บสั่งสมผลแห่งการกระทำทั้งหมดทั้งที่ดีและไม่ดี^๘

จากประเด็นความหมายของจิตทั้งหมดที่ยกมาข้างต้นดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่า จิตก็คือนามธรรมที่สามารถรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบได้ หรือรู้สิ่งต่างๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณํที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

เมื่อกล่าวถึงธรรมชาติของจิตมีอยู่ ๔ อย่าง ได้แก่

^๓ พุทธศาสนิกชน, **บรมธรรม ภาคปลาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑), หน้า ๕๑๒-๕๑๖.

^๔ พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุ มัชฌิมานาจริยะ, **ธรรมกถา การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔**, (ชลบุรี : คณะศิษย์วิเวกอาศรม, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘-๒๙.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๒.

^๖ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๗.

^๗ พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ตามรอยธรรมรอบ ๕๐ ปี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๒.

^๘ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฺฒิกโร (พรฺรณ), “จิตตมาตรของนิกายโยคจาร: การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธานุศาสนิกคติน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

๑) ไปได้ไกล (ทูลงคม) ในประเด็นนี้ หมายถึงพฤติกรรมการรับรู้อารมณ์ของจิตอาจกล่าวได้ว่า จิตสามารถไปรับรู้อารมณ์ที่อยู่ห่างออกไปไกลได้ แม้เรื่องในอดีตได้ผ่านมานานแล้ว หรือเรื่องที่ยังมาไม่ถึงในอนาคต จิตนั้นสามารถรับเอาเรื่องนั้นมาเป็นของอารมณ์ได้

๒) เทียบไปผู้เดียว (เอกจวิ) ในประเด็นนี้ น่าจะหมายถึง การเกิดดับเป็นขณะๆ ของจิต อาจกล่าวได้ว่า จิตมีธรรมชาติเกิดดับที่ละดวง เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จะเป็นปัจจัยให้จิตดวงอื่นเกิดขึ้นในรูปกระแสที่ต่อเนื่อง

๓) ไม่มีสรีระ (อสรีริ) ประเด็นนี้หมายถึงความไม่มีรูปร่างหน้าตาของจิต หมายความว่า จิตเป็นสิ่งนามธรรม จึงไม่มีสรีระร่างกาย ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีน้ำหนัก ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น และไม่มี การกินที่ ซึ่งต่างจากสิ่งรูปธรรมทั้งหลาย

๔) มีถ้าเป็นที่อาศัย (คุหาสย) ประเด็นนี้หมายถึงเอาจิตมีถ้าเป็นที่อาศัย หมายถึงการอยู่ร่วมกันระหว่างนามกับรูปในชั้น ๕ ก็ได้ ในอรรถกถาธรรมบทท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า “ถ้า” คือที่ตั้งอยู่ หรือฐานอันเป็นที่ตั้งของจิต ได้แก่ หัวใจ^๙

ส่วนคำว่า “ประภัสสร” แปลว่า “ผุดผ่อง” หรือ “ผ่องใส” หมายถึงมีแสงสว่างหรือมีรัศมี โดยปกติหรือธรรมชาติ คำว่า “ผุดผ่อง” นี้ เหมือนกับคำที่พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งในปภัสสรวิมานว่า

เทพธิดาผู้มีรัศมีงามผุดผ่อง

ทรงพัสดราภรณ์สีแดงสดใส มีฤทธิ์มาก

มีร่างกายสวยงามดุจลูบไล้ด้วยจูลมแกนจันทน์

เธอเป็นใครมาไหว้อาตมาอยู่^{๑๐}

หากคงคำว่า **ประภัสสร** เหมือนเดิม มีปรากฏในอปรมาภิไธยสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ความว่า

ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวกับพรหมนั้นด้วยคาถาว่า

ผู้มีอายุ แม้ในวันนี้ ท่านก็ยังมียกฐิเหมือนครั้งก่อนหรือ

ท่านยังเห็นพระรัศมีอัน**ปภัสสร** (ของพระผู้มีพระภาค)

ก้าวล่วงรัศมีอื่นในพรหมโลกหรือ^{๑๑}

และในสังขปาลชาดก อาหารดาบสกราบทูลว่า

ขอถวายพระพร นรเทพมहाบพิตร ณ ท่ามกลาง

สวนมะม่วงทั้ง ๔ ทิศ มีนิเวศน์ล้อม**ปภัสสร**สร้างด้วยทองคำ^{๑๒}

คำว่า “ผุดผ่อง” และ “ปภัสสร” ที่ยกมาข้างต้น มีความหมายเหมือนคำว่า “อาภัสสร-พรหม” ซึ่งมีรากศัพท์คล้ายกัน แปลว่า พรหมผู้มีรัศมีแผ่ออกมา ดังประโยคที่ว่า “จิตตโชตนนติ จิตตสส ปภัสสรภาวกรณี แปลว่า ที่ชื่อว่า การทำจิตให้สว่าง คือการทำจิตให้เป็นประภัสสร”^{๑๓} และประโยคที่ว่า “ปภัสสรานิติ ปภาสนสีลانی ชุตินนทานิติ วุตตํ โหติ แปลว่า บทว่า ปภัสสรานี คือเปล่ง

^๙ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗/๒๒, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗, ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๒๘-๒๒๙.

^{๑๐} ขุ.วิ. (บาลี) ๒๖/๖๙๗/๖๘, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๖๙๗/๘๐.

^{๑๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๖/๑๗๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๖/๒๔๒.

^{๑๒} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๖๐/๔๔๖, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๖๐/๖๒๑.

^{๑๓} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๙๐/๙๒.

ประกายเป็นปกติ กล่าวคือ มีความโชติช่วง”^{๑๔} นอกจากนี้มีศัพท์วิเคราะห์ตามหลักไวยากรณ์บาลี ที่ชี้ให้เห็นความสว่าง ดังเช่นประโยคว่า “ปภา สรติ เอตสฺมาติ ปกสฺสโร แปลว่า สิ่งที่ชื่อว่าประกัสสร เพราะเป็นที่แผ่ออกมาของรัศมี”^{๑๕} หรือแปลว่า “ผู้เป็นแดนชานออกแห่งรัศมี (ปภา บทหน้า สร ธาตุ ในความหมายว่า ชานออก อ ปัจจัย, ชอน ส ลบสระที่สุตธาตุ) และประโยคว่า “ปกสฺสโร อสส อตถิติ แปลว่า ผู้รัศมีอันชานออก (ปกสฺสร+ณ)”^{๑๖}

ดังนั้น คำว่า “ประกัสสร” จึงแปลว่ามีแสงสว่างหรือมีรัศมี และมีคำว่า “ปกติ” ซึ่งแปลว่า ธรรมชาติเดิม เข้ามาด้วย จึงได้ความหมายว่า มีแสงสว่างเป็นปกติหรือมีรัศมีโดยธรรมชาติ

เมื่อนำคำทั้งสองคือ จิตและประกัสสร มารวมกันเข้าก็ได้ความว่า “จิตประกัสสร” ซึ่งสรุปความหมายว่า คือจิตที่ผุด湧 หรือมีรัศมีอันชานออกมา เป็นสิ่งที่คิดถึงเรื่องราวต่างๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่ยังผุด湧ตามปกติ อยู่ เปรียบเหมือนน้ำใสสะอาดบริสุทธิ์ หรือมีแสงสว่างอยู่ เป็นนามธรรมที่สามารถรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบ แต่ในขณะนั้น เป็นเพียงสภาพการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิดเท่านั้น แต่สามารถส่องสว่างสิ่งนั้นให้ปรากฏในโลก สิ่งต่างๆ ในโลกนี้มีอยู่เพราะถูกจิตประกาศเปิดเผยออกมา เปรียบเหมือนแสงไฟส่องสว่างโลกนี้

๒.๒ จิตประกัสสรในพระไตรปิฎก

เมื่อทราบถึงความหมายของจิตประกัสสรแล้ว ประเด็นต่อมาคือ จิตประกัสสรในพระไตรปิฎกเป็นอย่างไร ผู้วิจัยจึงขอศึกษาวิเคราะห์จิตประกัสสรในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงจิตประกัสสรว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุด湧 แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่จรมา”^{๑๗}

จากพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้นนี้จะเห็นว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงจิตในจุดเริ่มที่ว่า “จิตนี้ผุด湧” คำว่า ผุด湧 หมายถึงจิตที่ยังใสสะอาด บริสุทธิ์ หรือจิตที่มีรัศมี มีแสงสว่างชานออกมา ซึ่งแสดงว่า จิตประกัสสรนั้น เป็นจิตที่ยังมีความใสสะอาด เปรียบเหมือนน้ำที่ยังใสสะอาดอยู่ในเบื้องต้น ยังไม่มีสิ่งใด เช่น ฝุ่นละออง เป็นต้น มาเจือปน และจิตประกัสสรนั้น มีกระบวนการทำงานอยู่ตลอดเวลา คือ การเกิดดับอยู่ตลอดเวลาทั้งคืนและวัน ดังมีพุทธพจน์ว่า

ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญูณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญูณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน^{๑๘}

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้ คำว่า “จิต มโน วิญญูณ” เป็นคำที่พระพุทธเจ้าใช้เรียกจิตที่

^{๑๔} ชุ.จุ.อ. (บาลี) ๑/๑๓๔.

^{๑๕} พันตรี ป. หลงสมบุญ, **พจนานุกรม มคอ-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๔๙.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**

ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๔๐๒.

^{๑๗} อง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๔๙/๙, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๑๘} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๑/๙๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๖๖.

เปลี่ยนแปลงไปในการทำงาน คือมีการเกิดดับอยู่ทั้งตลอดทั้งกลางคืนและกลางวัน และพระพุทธรองค์ได้เปรียบเทียบจิตด้วยเรื่องลิงที่เผลวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่ จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้วไปจับอีกกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วไปจับกิ่งอื่นต่อไปเรื่อยๆ จะเห็นว่า คำว่า จิต มโน วิญญาณ เป็นคำที่พระพุทธรองค์เรียกชื่อจิตที่มีกระบวนการทำงานอยู่ตลอดเวลา คือ ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ เป็นไปได้ว่า เป็นจิตระดับของความคิด ที่ชื่อว่า “มโน”^{๑๙} โดยเรียกว่า “ชวนจิต” ซึ่งหมายถึงจิตระดับที่คิดปรุงแต่งอารมณ์หรือเสพอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ จิตระดับนี้ไม่ได้อยู่ในภาวะของมันล้วนๆ เหมือนจิตระดับมูลฐานและไม่ใช้จิตที่รับรู้โลกทางอายตนะ หากแต่เป็นจิตที่ทำงานจัดการกับอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะอีกชั้นหนึ่ง เช่น การใช้ความคิด การใช้เหตุผล การสร้างจินตนาการ การคิดปรุงแต่ง เป็นต้น จิตดังกล่าวนี้ อาจหมายถึง “ใจ (มโน)” ดังจะสังเกตได้จากคำเหล่านี้ เช่น “มโนปุพพังคมา” ใจมาถึงก่อน หรือใจเป็นผู้นำ “มโนมยยะ” สำเร็จมาจากใจ หรือสร้างมาจากใจ (mind-made) “มนสิการ” การทำไว้ในใจ หรือการคิดในใจ “มโนสญเจตนา” การตั้งเจตจำนงทางใจ “มโนกรรม” กรรมทางใจ “มโนสังขาร” การคิดปรุงแต่งทางใจ หรือ “มโนวิตักกะ” การตรึงใจ จะเห็นได้ว่า คำเหล่านี้ล้วนแต่บ่งบอกว่า มโนเป็นจิตที่กำลังทำงานใช้ความคิดอยู่ภายในทั้งสิ้น ดังข้อความในคาถาธรรมบทที่ว่า “มนสา เจ ปทุฏฐน”^{๒๐} แปลว่า ถ้าบุคคลมีมโน (ใจ) อันโทษประทุษร้ายแล้ว หมายถึงมโน (ใจ) ที่ถูกอุปกิเลสประทุษร้ายหรือถูกครอบงำด้วยอุปกิเลส นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ที่สะท้อนให้เห็นการทำงานของจิตที่เรียกว่าใจได้เป็นอย่างดี ดังความว่า

ถ้าภิกษุยังความวิตก (มโนวิตักกะ) ในใจไว้ได้
เหมือนเต่าหดอวัยวะไว้ในกระดองของตน
ก็จะไม่มีต้นหาและทิงูฐอาศัย ไม่เปียดเบียนสัตว์อื่น
ดับสนิทแล้ว (นิพพาน) ไม่พึงว่าร้ายใคร^{๒๑}

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้ จะเห็นว่า จิตระดับที่ทำงานอยู่ภายในหรือมโน ถือว่า “เป็นช่วงสำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพราะเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างเส้นทางแห่งสังสารวัฏกับเส้นทางแห่งพระนิพพาน อุปมาเรื่องเต่าสามารถมองได้สองมุม คือ เต่าที่โผล่หัวออกนอกกระดองเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะเสี่ยงต่อภัยอันตรายรอบด้าน ส่วนเต่าที่หดหัวเข้าไปอยู่ในกระดองเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะได้รับการคุ้มกันอันตราย เช่นเดียวกับคนที่ปล่อยจิตให้ตกอยู่ในโลกแห่งการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ (มโนวิตักกะ) ภายใต้การครอบงำของต้นหาและทิงูฐ เป็นคนที่อยู่ท่ามกลางความเสี่ยงต่อภัยแห่งสังสารวัฏ ส่วนคนที่คุ้มครองจิตของตนด้วยสติและปัญญาเป็นคนที่อยู่ท่ามกลางการรักษาความปลอดภัยหรืออยู่ในเส้นทางแห่งพระนิพพาน”^{๒๒}

มโนที่ถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสหนึ่ง คือจิตในช่วงที่ทำงาน รับรู้สิ่งต่างๆ อยู่ภายใน ซึ่งเรียกว่า “ชวนจิต” ในคัมภีร์พระอภิธรรม ชวนจิต หมายถึงจิตที่เสพอารมณ์หรือปรุงแต่งอารมณ์ แปลตามศัพท์ว่า จิตที่เล่นไป หมายถึงจิตที่เสพอารมณ์ จิตที่กระทำการหรือจัดการกับข้อมูลที่ได้รับ

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธนา), “จิตตมาตรของนิกายโยคจาร: การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น”, หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

^{๒๐} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๒๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗/๙, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗/๑๖.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธนา), “จิตตมาตรของนิกายโยคจาร: การศึกษาเชิงวิเคราะห์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนายุคต้น”, หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

ข้าม (อุทัจจกุกกัจจะ), ความหวาดระแวง สงสัยไปหมด ไม่ว่าใครจะทำดี เสนอโครงการสิ่งดีๆ อะไร เป็นต้น (วิจิกิจฉา) ทั้ง ๕ นี้ เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “นิรณ ๕”^{๒๖} ซึ่งมีอยู่ภายในจิตใจมนุษย์เรา นิรณทั้ง ๕ นี้ จะแสดงตัวให้เห็นก็ต่อเมื่อมนุษย์เราอยู่ในที่เงียบสงัด หรือเข้าสู่อการปฏิบัติธรรม ดังมีพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมพิจารณาเห็น ดังนี้ว่า ‘เรามีจิตอันปรัญฐานกิเลส (กิเลสเป็นเครื่องครอบงำ) ใดครอบงำแล้ว ไม่พึงรู้เห็นตามความเป็นจริง ปรัญฐานกิเลสในที่เรายังละไม่ได้ในภายในมีอยู่หรือ’”^{๒๗} นอกจากนี้นิรณทั้ง ๕ ยังเป็นตัวการที่คอยตรวนขวางกั้นการทำงานไม่ให้มีประสิทธิภาพ หรือเป็นสิ่งที่กั้นจิตใจไม่ให้บรรลุความดี^{๒๘} เป็นเครื่องทำจิตให้เศร้าหมองและทอนกำลังปัญญา^{๒๙} พระพุทธองค์ทรงเปรียบทั้งนิรณ ๕ ประการดังต่อไปนี้^{๓๐} คือ (๑) เปรียบเหมือนคนกุ่มนั้นมาลงทุน^{๓๑} (๒) เปรียบเหมือนคนใช้อาการหนัก บริโภคอาหารไม่ได้ ไม่มีกำลัง^{๓๒} (๓) เปรียบเหมือนคนต้องโทษถูกคุมขังใน^{๓๓} (๔) เปรียบเหมือนคนที่ตกเป็นทาส พึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งผู้อื่น จะไปไหนตามใจชอบก็ไม่ได้^{๓๔} และ (๕) เปรียบเหมือนคนมีทรัพย์สมบัติ เดินทางไกลกันดาร หาอาหารได้ยาก มีภัยเฉพาะหน้า^{๓๕}

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า นิรณ ๕ ประการนี้ เป็นกิเลสระดับกลางที่อยู่ภายในใจ ไม่ได้แสดงออกมาทางกาย วาจา ของบุคคล

๓) กิเลสอย่างหยาบ (วิติกมกิเลส) คือ กิเลสที่เกิดขึ้นและออกมาเป็นพฤติกรรมทางกายและวาจา เช่น การฆ่าสัตว์ การลักขโมย การประพฤติดินกาม การพูดปด การพูดคำหยาบ การพูดส่อเสียด การพูดเพ้อเจ้อ การดื่มสุรายาเมา และการใช้สารเสพติด เหล่านี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อกุศลกรรมบถ”^{๓๖} อกุศลกรรมบถนี้เกิดขึ้นรุ่งเรืองในยุคที่มนุษย์อายุสั้นลงๆ และสังคมวุ่นวาย ดังข้อความในจักรวรรตีสสูตรว่า “ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๑๐ ปี อกุศลกรรมบถ ๑๐ จักอันตรายกันไปหมดสิ้น อกุศลกรรมบถ ๑๐ จักเจริญรุ่งเรืองเหลือเกิน”^{๓๗} และจัดได้ว่า เป็นไปในฝ่ายเสื่อม^{๓๘} เพราะทำให้มนุษย์มีพฤติกรรมไม่เสมอเหมือนกัน^{๓๙}

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๒/๒๕๕-๒๕๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๙๓/๔๓๗-๔๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๓/๕๓๓.

^{๒๘} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๗๘/๕๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๘/๑๐๔.

^{๒๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๗๑/๔๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๑/๔๙.

^{๓๐} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๒๓/๗๔, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๓/๗๕.

^{๓๑} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๑๘/๗๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๘/๗๔.

^{๓๒} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๑๙/๗๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๙/๗๔.

^{๓๓} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๒๐/๗๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๐/๗๔.

^{๓๔} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๒๑/๗๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๑/๗๕.

^{๓๕} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๒๒/๗๓-๗๔, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๒/๗๕.

^{๓๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๐๓/๖๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓.

^{๓๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๐๓/๔๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓.

^{๓๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๒๘๙, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๑.

^{๓๙} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๔๐/๒๙๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๐/๔๗๓.

จากที่กล่าวถึงกิเลส ๓ ชั้นข้าง เพื่อชี้ให้เห็นว่า กิเลสที่จรมานั้นมีอำนาจที่จะสั่งการให้จิตเป็นไปตามอำนาจ เมื่อใดที่จรรหรือแทรกเข้าจิตได้ ก็สามารถทำจิตให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ได้ทันที

๒.๓ จิตประภัสสรในอรรถกถา

๒.๓.๑ แนวคิดเรื่องจิตประภัสสร

จิตประภัสสรในพระไตรปิฎกนั้น เป็นจิตที่ผุดผ่องตามปกติเหมือนน้ำใสสะอาด แต่ในช่วงที่ทำงาน ซึ่งมีอยู่ ๔ ระดับ เช่น ระดับกามาวจร เป็นต้น ได้ถูกเจตสิกกรรมฝ่ายชั่ว คือ อุปกิเลสที่จรมานี้ ซึ่งต้องทำงานร่วมกับจิต หรือปรุงแต่งจิต ทำจิตให้เศร้าหมองที่เรียกว่า ใจชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมออกมาทางกายและวาจา ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ใจ หมายถึงจิต ๔ ระดับ คือจิตระดับกามาวจรภูมิ จิตระดับรูปาวจรภูมิ จิตระดับอรุพาจรภูมิ และจิตระดับโลกุตตรภูมิ แต่ในที่นี้หมายถึงจิตที่มีโทมนัสประกอบด้วยปฏิกิริยา เดิมทีเดียว จิตนั้นเป็นภวังคจิต คือเป็นจิตที่ผ่องใส (ปภัสสรจิต) แต่เมื่อถูกเจตสิกกรรมฝ่ายชั่วกล่าวคือ อุปกิเลสธรรมจรมาทะกบเข้า ก็กลายเป็นจิตเศร้าหมองที่เรียกว่า ใจชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมออกมาทางกายและวาจา^{๔๐}

พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความจากพุทธพจน์เกี่ยวกับ ”จิตประภัสสร”^{๔๑} ว่า ภวังคจิตแม้จะบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ก็ชื่อว่าเป็นอันเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่จรมานี้ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจิตสทรรคด้วยกิเลสมีโลภะเป็นต้น อันมีความกำหนัดขัดเคืองและความหลงเป็นสภาวะ ในขณะที่แห่งขวนจิต เหมือนมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้สมบูรณ์ด้วยอาจารย์ (แต่) กลับมาได้ความเสียชื่อเสียง เพราะบุตรเป็นต้น ฉะนั้นแล^{๔๒}

จากข้อความที่ยกขึ้นมาข้างต้น คำว่า ”จิตประภัสสร” ในที่นี้ท่านหมายถึง ”ภวังคจิต” ซึ่งมีความหมายว่า จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิต คือตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ (คือเกิดมาจนกระทั่งตายไป) มีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ที่เรียกว่า ”ประภัสสร” แต่พอถูกกิเลสที่จรมานี้เข้ามาก็เศร้าหมองไป คือในช่วงเวลาที่จิตรับอารมณ์ (ขวนวิถิ) ท่านจึงเปรียบเทียบกับมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้สมบูรณ์แบบหรือเพียบพร้อมด้วยอาจารย์หรือมารยาตติงาม แต่ต้องมาเสียชื่อเสียง เพราะบุตรเป็นต้น ซึ่งหมายความว่า มารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ซึ่งเพียบพร้อมด้วยความประพฤติดีที่ติงามต้องเสื่อมเสียชื่อเสียงจากที่เคยเป็นคนดีมาก่อน เพราะการกระทำของบุตรและสัทธิวิหาริกอันเหลวสีก ถึงแม้ความเสียชื่อเสียงไม่ได้เกิดขึ้นภายในตัวมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ก็จริง แต่ก็ส่งผลกระทบมาถึงตัวท่านเช่นกัน เพราะบุตรและสัทธิวิหาริกอันเหลวสีกอยู่ในการดูแลของท่าน คือท่านก็ถูกตำหนิได้ว่าไม่สั่งสอนอบรมบุตรและ

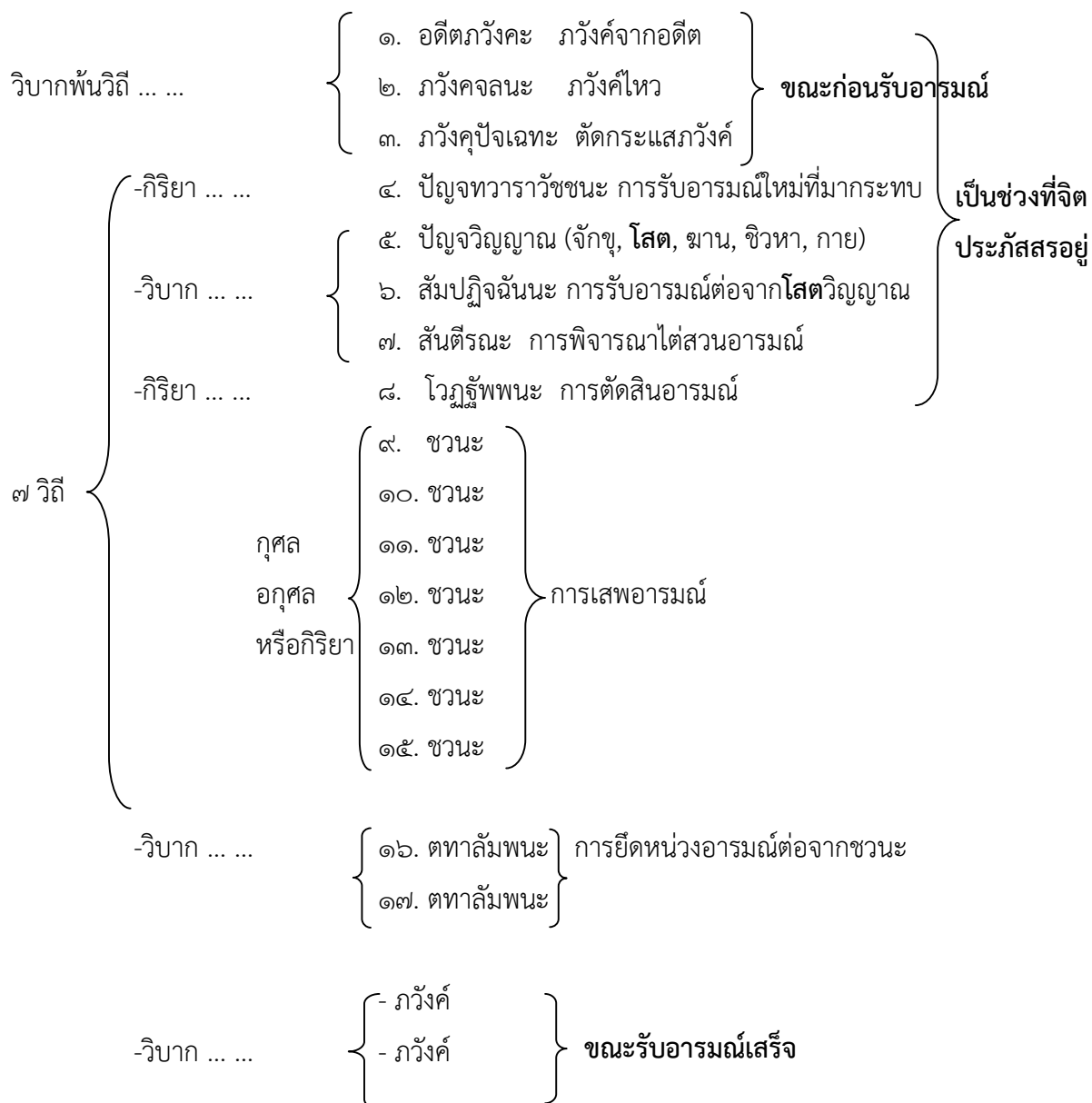
^{๔๐} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๐.

^{๔๑} อง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๔๙/๙, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๔๒} อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๕๓.

สัทวิหริกอันเตวาสิก ดังนั้น ภาวจิตที่บริสุทธิ์อยู่โดยปกติ (ธรรมชาติ) อยู่แล้ว แต่กิเลสเข้ามาทำให้จิตเศร้าหมองไป ในช่วงเวลาที่ภาวจิตทำงานส่งต่อถึงวิถิจิต คือตั้งแต่อดีตภวักมาถึงช่วงโงฐัพพนจิต (จิตที่ตัดสินอารมณ์) ถือว่าระหว่างนี้จิตยังมีความบริสุทธิ์ตามธรรมชาติของตนอยู่ เพราะจัดเป็นวิบากพื้นวิถิ กิริยาจิต วิบากจิต และกิริยาจิต แต่พอถึงช่วงชวนจิต (จิตที่เสพอารมณ์) จิตจึงถูกทำให้เศร้าหมองด้วยกิเลสต่างๆ ที่จรเข้ามา ในช่วงชวนจิตนี้ถือว่า เป็นช่วงกระบวนการทำงานของจิต ซึ่งไปรับอารมณ์เข้ามาทางทวาร ถ้าความเศร้าหมองเกิดขึ้นเฉพาะช่วงชวนจิตตามคำอธิบายของท่านพระอรรถกถาจารย์ ก็แสดงว่าภาวจิตเศร้าหมองในช่วงรอยต่อที่จะขึ้นสู่ชวนจิตนั่นเอง ภาวจิต มีอยู่ ๓ คือ อดีตภวัก ภาวคจลนะ และภาวกุปัจจัยณะ ตั้งแต่ภาวจิตทั้ง ๓ มาถึงโงฐัพพนจิตนี้ ชื่อว่า เป็นจิตประภัสสรอยู่ ดังตัวอย่างกระบวนการของจิตทางปัญจทวารวิถิ อติมหันตารมณ์ เช่น โสตทวาร (ทางหู) เป็นอดีตภวักจากอดีตอารมณ์ (หรือสิ่งเร้า) ที่มากระทบทางหูจะก่อให้เกิดการหวั่นไหวต่อภวักเก่า หรือภวักเกิดจนกลายเป็นภาวคจลนะ หรือภวักใหม่ จิตเตรียมทั้งอารมณ์เก่าเพื่อจับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบ (หมายเลข ๒) ภาวกุปัจจัยณะ ตัดกระแสภวักเก่าจะขึ้นวิถิแล้ว แต่ยังมีได้พ้นจากภวัก (หมายเลข ๓) ปัญจทวารารวชชนะ หรือประจักษ์อารมณ์ทั้ง ๕ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (หมายเลข ๔) ในกรณีนี้เป็นตัวอย่างของเสียงที่มากระทบกับหูคือโสตวิญญาน หมายความว่า เสียงได้เกิดขึ้นทางหูแล้ว ขั้นนี้มีเพียงรู้แต่ได้ยินเท่านั้น ยังไม่รู้ว่าเสียงอะไร หรือเรื่องอะไร (หมายเลข ๕) สัมปฏิจฉันน จิตดวงนี้เพียงแต่รับอารมณ์ต่อจากโสตวิญญานเพื่อส่งมอบให้สันตிரณะ พิจารณา (หมายเลข ๖) สันตிரณะ ได้แก่การพิจารณาอารมณ์เพียงแต่พิจารณาเท่านั้น เช่น พิจารณาว่าเป็นเสียงดีหรือไม่ดี (หมายเลข ๗) โงฐัพพนะ หมายความว่า ตัดสินอารมณ์เด็ดขาดแล้วว่า เสียงที่มากระทบนั้นจะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศลเป็นบุญหรือบาป ถ้าเปรียบเทียบกับคนก็เหมือนผู้พิพากษาตัดสินคดีว่า ผิดหรือไม่ผิด เมื่อตัดสินลงไปแล้ว โจทก์จำเลยไม่อาจโต้แย้งได้เลย (หมายเลข ๘) ชวนะ หมายถึง การเสพอารมณ์หรือกินอารมณ์เมื่อโงฐัพพนะตัดสินแล้วก็ลงมือกินทันที ถ้าเป็นเสียงที่ดี เช่น ค่ายกย่องชมเชยก็เกิดความยินดี ถ้าเป็นเสียงด่าก็โกรธ บาปหรือบุญกุศลหรือกุศล โลกะ โทสะ โมหะ หรืออโลกะ อโทสะ อโมหะ ก็เกิดขึ้นที่ชวนะทั้ง ๗ ดวงนี้ (หมายเลข ๙) จิตดวงอื่นจะไม่เกิดเป็นบาปเป็นบุญ ส่วนตทาลัมพะเป็นจิตที่รับหรือห้วงอารมณ์ต่อจากชวนะ หลังจากนั้นจิตก็เป็นภวักต่อไป (หมายเลข ๑๖ และ ๑๗) หนูนเวียนกันอยู่อย่างนี้เป็นวิถิจิตเกิดขึ้น ๑๗ แล้วก็เป็นภวักต่อไป “ภาวจิตแม้จะเกิดติดต่อกันนับไม่ถ้วน แต่ขณะที่จิตรับอารมณ์ก็มีภาวจิตเกิดขึ้นเพียง ๒ ขณะ (ดวง) เท่านั้น คือ (๑) ขณะก่อนรับอารมณ์ (๒) ขณะรับอารมณ์เสร็จแล้ว”^{๔๓} ดังมีรูปแสดงกระบวนการของจิตทางปัญจทวารวิถิ อติมหันตารมณ์ ดังนี้

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาหยาจารย์ (อาจ อาสภ-มหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒-๓๓.

ตัวอย่างของปัญจทวารวิถีที่แสดงให้เห็นข้างต้นนี้ เป็นอติมหันตารมณ์ คือ เป็นอารมณ์ที่มีวิถิจิตเกิดมากที่สุดได้ถึง ๗ วิถี และจะตั้งอยู่ในอารมณ์ได้มากถึง ๑๔ ขณะจิต เมื่อรวมจิตที่พื้นวิถีอีก ๓ ขณะจิต ก็จะได้เป็น ๑๗ ขณะจิตพอดี ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่า จิตประภัสสรอยู่ระหว่างภวังคจิตถึง โวภูฏัพพนจิต

๒.๓.๒ จิตหลุดพ้น

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับภวังคจิตต่อไปว่า

ภวังคจิตนั้นแล ชื่อว่าจิต (จิตต์) คำว่า หลุดพ้นแล้ว (วิปฺปมุตฺต) ได้แก่ ภวังคจิตนั้นไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง ไม่หลงในขณะแห่งชวนจิต เกิดขึ้นด้วยอำนาจกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต

อันเป็นเหตุกะเป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นอันหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นภายหลัง ภาวจิตนี้ท่านเรียกว่า หลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นภายหลัง ด้วยอำนาจกุศลจิตที่เกิดขึ้นในขณะแห่งขวนจิต เหมือนมารดาเป็นต้น เป็นผู้ได้รับการสรรเสริญ และได้ชื่อเสียว่า ท่านเหล่านี้ดีแท้ ให้บุตรเป็นต้นของตนศึกษา สั่งสอน พร่ำสอนอยู่ เพราะอำนาจบุตรเป็นต้น เป็นผู้มืศีล สมบูรณ์ด้วยความประพฤติ ฉะนั้นแล

จากข้อความที่ยกมาข้างต้นนี้จะเห็นว่า ภาวจิต เป็นจิตหลุดพ้นจากอุปกิเลส ด้วยอำนาจกุศลจิตที่ประกอบด้วยความรู้ (ญาณสัมปยุต) อันมีความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง เป็นต้น เป็นเหตุ (ติเหตุกะ) กุศลจิตที่ประกอบด้วยความรู้ นั้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องมีกำจัดอุปกิเลสหรือ มลทินที่จรเข้ามาทำให้จิตเศร้าหมอง ดังอุปมาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นมาเปรียบเทียบกับว่า

ผู้มีปัญญา พึงกำจัดมลทินของตน

ทีละน้อย ทุกขณะ โดยลำดับ

เหมือนช่างทองกำจัดสนิมทอง ฉะนั้น^{๔๔}

นกที่เปื้อนฝุ่น ย่อมสลัดละอองธุลีที่แปดเปื้อนให้ตกไป ฉนใด

ภิกษุผู้มีความเพียร มีสติ ย่อมสลัดละอองธุลีคือกิเลส

ที่แปดเปื้อนให้ตกไป ฉนน^{๔๕}

สาเหตุของการที่จิตถูกกิเลสที่จรมาทำให้เศร้าหมอง เพราะจิตได้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏที่ตามไปไม่รู้ไม่ได้ และการที่จิตเป็นไปอย่างนั้น ไม่มีใครมาบังคับบัญชาได้ นอกจากสังโยชน์เป็นตัวผูกมัดไว้นั่นเอง จึงเป็นไปได้ว่า สังโยชน์คือผู้อยู่เบื้องหลังของการทำจิตให้เศร้าหมอง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอกล่าวถึงเรื่องสังโยชน์ ๑๐ ประการ

สังโยชน์ คือ ธรรมที่มีดสัตัวไว้กับทุกข์ ดังมีพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สังโยชน์ (ธรรมที่มีดสัตัวไว้กับทุกข์) ๑๐ ประการนี้

สังโยชน์ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ

โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น) ๕ ประการ อุทัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง) ๕ ประการ โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน)
๒. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย)
๓. สีลัพพตปรามาส (ความถือมั่นศีลพรต)
๔. กามฉันทะ (ความพอใจในกาม)

^{๔๔} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๓๙/๕๘, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๓๙/๑๐๖.

^{๔๕} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๒๑/๒๓๗-๒๓๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๑/๓๒๓.

๕. พยาบาท (ความคิดร้าย)

โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้

อุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. รูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปमान)
๒. อรูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปमान)
๓. มานะ (ความถือตัว)
๔. อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)
๕. อวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง)

อุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้

ภิกษุทั้งหลาย สังโยชน์ ๑๐ ประการนี้แล^{๔๖}

วิธีการที่จะทำให้จิตหลุดพ้นจากสังโยชน์ มีหนทางเดียวเท่านั้น คือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ทางนี้เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์แห่งเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเวชะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม^{๔๗} เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน^{๔๘}

จากพุทธพจน์อันเป็นเป้าหมายข้างต้นที่กล่าวมานี้ พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงการเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ เธอทั้งหลายจงฟัง การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียรมีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

^{๔๖} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘/๔๗, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๓๔/๑๓.

^{๔๗} ญาณธรรม หมายถึง อริยมรรค ดุราลัยละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๑๔/๑๔๗, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๓๑๘-๓๑๙.

^{๔๘} สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน ดุราลัยละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและ โทมนัสในโลกได้

ภิกษุทั้งหลาย การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ เป็นอย่างนี้แล ^{๔๙}

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ เป็นวิธีการแห่ง จิตประภัสสร ได้แก่ (๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติเข้าไปตั้งตามดูกายเพื่อให้เห็นว่ากายนี้สัก แต่ว่าเป็นกายเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา (๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติเข้าไป ตั้งตามดูเวทนา เพื่อให้เห็นว่าเวทนานี้สักแต่เป็นเวทนาเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา (๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติเข้าไปตั้งตามดูจิต(ความคิด)เพื่อให้เห็นว่า จิตนี้สักแต่เป็นจิต เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาและ (๔) อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติเข้าไปตั้งตามดู ธรรม(อารมณ์ที่เกิดขึ้นกับจิต) เพื่อให้เห็นว่า ธรรมนี้สักแต่เป็นธรรมเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นอกจากนี้อาจกล่าวได้ว่า สติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการ เป็นวิธีการปฏิบัติธรรมในสมัยที่พระ พุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ และเป็นวิธีการปฏิบัติที่ได้ผลหรือมีอานิสงส์สูงสุด ได้แก่ เป็นพระ อรหันตบุคคลในปัจจุบัน และเมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็จะได้เป็นพระอนาคามีบุคคล ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ ปี... ตลอด ๗ เดือน... ตลอด ๗ วัน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี”^{๕๐}

ต่อมาได้เกิดมีวิธีการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า “วิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นการงาน อย่างหนึ่งที่ก่อให้เกิดการเห็นแจ้งชีวิตโดยอาการพิเศษ”^{๕๑} “คือตามความเป็นจริงว่ามีลักษณะของ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) ความเป็นทุกข์ (ทุกขัง) และความไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)”^{๕๒} “ความเห็นแจ้ง เช่นนี้สามารถทำให้เกิดปัญญา อันจะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ และปัญญาที่เกิดขึ้นสามารถทำลายกิเลส ต่างๆ คือความโลภ ความโกรธ และความหลง หรือให้ลดน้อยลงจนหมดไปในที่สุด”^{๕๓}

^{๔๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๐๕/๑๑๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๐๕/๒๖๒.

^{๕๐} ดุราลละเอียดยใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๔/๒๖๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐.

^{๕๑} ดุราลละเอียดยใน ขุ.ปฎิ.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๐๐/๑๐๐.

^{๕๒} ดุราลละเอียดยใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๐๕/๑๘๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

^{๕๓} ดุราลละเอียดยใน U Janakabhivamsa Sayadaw, The ICD-10 Classification of Mental and Behavioral Disorders : Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines, (Geneva : World Health Organization, 1992), pp. 30-31, Mahasi Sayadaw, The Great Discourse on the Turning of the Wheel of Dhamma (Dhammacakkappavattana Sutta), (Bangkok : Buddhaddhamma Foundation, 1996), pp. 71-78. อ้างใน พระมหาไสว ญาณวีโร, คู่มือหลักปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๔), หน้า ๖๙.

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานสามารถปฏิบัติได้โดยการเอาสติไปตั้งไว้ที่ฐานทั้ง ๔ คือ (๑) กาย (๒) เวทนา (๓) จิต และ (๔) ธรรม จุดมุ่งหมายที่สำคัญของวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้แก่ การพัฒนาสติ คือ การระลึกได้ และสัมปชัญญะ คือ ความรู้ตัวทั่วพร้อม อย่างเช่นการยืน การเดิน การนั่ง การนอน การรับประทานอาหาร การคู้ การเหยียด การนุ่งห่มเสื้อผ้า การอาบน้ำ ตลอดจนการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เป็นต้น สิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ การกำหนดรู้ อารมณ์ หรือสิ่งเร้าที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อมิให้กิเลสเกิดขึ้นจนทำให้ จิตขุ่นมัวและเศร้าหมอง^{๕๔}

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นว่า การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานต้องอาศัยรูปกับนาม เป็นอารมณ์ ส่วนการเจริญสติปัฏฐานมีปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรอันเป็นพระสูตรที่มีความสำคัญ มากต่อการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน

๒.๓.๓ จิตพระอริยะ

เมื่อกล่าวถึงจิตหลุดจากสังโยชน์ ๑๐ ประการมาแล้วข้างต้น ควรทำความเข้าใจจิตของ พระอริยะ ซึ่งเป็นจิตที่บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสสังโยชน์เครื่องผูกมัด และเป็นจิตที่ต่างจากจิต ประภัสสร ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑) **จิตของพระโสดาบัน** พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสสมรรคหรือผู้เดินทาง อย่างถูกต้องอย่างแท้จริง คือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำ ได้พอประมาณในขั้นสมาธิ และทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ^{๕๕} คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส มีศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระพุทธรูป พระธรรมและพระสงฆ์ เพราะปฏิบัติธรรมจนเข้าใจหลักธรรมที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงจนหมดความ เคลือบแคลงสงสัยใดๆ ในหลักธรรมคำสอน และเชื่อมั่นในพระอริยสงฆ์ผู้ที่ปฏิบัติธรรมตามคำสอน ของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้อย่างแท้จริงจนบรรลุความเป็นอริยบุคคลได้ พร้อมทั้งสามารถปฏิบัติตาม หลักธรรมอย่างถูกต้องตรงไปสู่พระนิพพาน พระโสดาบันจะท่องเที่ยวในมนุษยโลกและเทวโลกอีกไม่ เกิน ๗ ชาติ แล้วจะบรรลุอรหัตตผล พระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ ๑) เอกพีธี^{๕๖} ๒) โกลังโกล-

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน Bhaddhanta Asabha, The Practice of Vipassana Meditation for Mindfulness Development, (Bangkok : Sahadhammika, 2001), pp. 4-14, อ้างใน พระมหาไสว ญาณ- วิโร, คู่มือหลักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๗๐-๑๐๒.

^{๕๕} อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๙๕/๒๓๖, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๒๘.

^{๕๖} อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๗/๑๐๗, อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๗/๑๓๘.

โสดาบัน^{๕๗} ๓) สัตตักขัตตุงปรหมโสดาบัน^{๕๘} การบรรลุนั้น ระดับมรรคจิตเรียกว่า โสดาปัตติมรรค
ชั้นผลจิตเรียกว่า โสดาปัตติผล เนื่องจากพระโสดาบันสามารถสักกายทิฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์
และสัลลพตปราคาสังโยชน์ สังโยชน์ทั้ง ๓ ประการจึงเป็นเกณฑ์แบ่งระดับจิตของพระอริยะ ซึ่ง
สักกายทิฐิสังโยชน์^{๕๙} หมายถึงความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็น
ตัวตน เราเขา เป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่างๆ คือ
ขันธ์ ๕ มาประชุมกันเข้า ทำให้เกิดความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบและความรู้สึกระทอกระทั้งบีบคั้นเป็น
ทุกข์ได้รุนแรง^{๖๐} และวิจิกิจฉาสังโยชน์^{๖๑} หมายถึง ความลังเล สงสัย เคลือบแคลงต่างๆ^{๖๒} สุดท้าย
สัลลพตปราคาสังโยชน์ หมายถึงความถ้อยมั่นศีลพรต คือความยึดถือผิดพลาดไปว่าจะบริสุทธิ์หลุด
พ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่ การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่างๆ โดย
สักว่าทำตามๆ กันไปอย่างมกมาย เห็นเป็นหลังหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบหรือพิธีต้อง ถือด้วย

^{๕๗} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๗/๑๐๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๗/๑๓๘.

^{๕๘} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๗/๑๐๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๗/๑๓๘.

^{๕๙} สักกายทิฐิมิวัตถุ ๒๐ คือปุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ๑. ย่อมตามเห็นรูปเป็นอัตตา ๒. เห็นอัตตามีรูป
๓. เห็นรูปในอัตตา ๔. เห็นอัตตาในรูป ๕. ย่อมตามเห็นเวทนาเป็นอัตตา ๖. เห็นอัตตามีเวทนา ๗. เห็นเวทนาใน
อัตตา ๘. เห็นอัตตาในเวทนา ๙. ย่อมตามเห็นสัญญาเป็นอัตตา ๑๐. เห็นอัตตามีสัญญา ๑๑. เห็นสัญญาในอัตตา
๑๒. เห็นอัตตาในสัญญา ๑๓. ย่อมตามเห็นสังขารเป็นอัตตา ๑๔. เห็นอัตตามีสังขาร ๑๕. เห็นสังขารในอัตตา
๑๖. เห็นอัตตาในสังขาร ๑๗. ย่อมตามเห็นวิญญาณเป็นอัตตา ๑๘. เห็นอัตตามีวิญญาณ ๑๙. เห็นวิญญาณใน
อัตตา ๒๐. เห็นอัตตาในวิญญาณ ดูใน ส.ข. (บาลี) ๑๗/๑๕๕/๑๔๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๕/๒๔๖-๒๔๗,
พ.ม.อ. (บาลี) ๑๕๘.

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๑/๑๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๔๕/
๒๖๐-๒๖๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๕/๓๗๔-๓๗๗, อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑,
อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๗/๒๔๒, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๗/๒๖๐, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๑๕/๔๔๕-๔๔๖, ๙๔๐/
๔๖๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒, ๙๔๐/๕๙๒, พุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๑, พุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/๕๗, พระพรหมโมลี
(วิลาศ ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๔๖.

^{๖๑} วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในฐานะ ๘ อย่าง คือ ๑. ความสงสัยในทุกข์ ๒. ความสงสัยในทุกขสมุทัย
๓. ความสงสัยในทุกขนิโรธ ๔. ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๕. ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น ๖. ความ
สงสัยในส่วนเบื้องปลาย ๗. ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ๘. ความสงสัยในธรรมที่อาศัยกัน
เกิดขึ้น คือ ความที่ปฏิเสธสมุบาทมโหวิชชานี้เป็นปัจจัย ดูใน พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๗๔/๓๔๗-๓๕๓, พ.ม. (ไทย) ๒๙/
๑๗๔/๔๙๔.

^{๖๒} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๘/๒๔๒-
๒๔๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๑๕/๔๔๖, ๙๔๐/๔๖๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒,
๙๔๐/๕๙๒, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๕.

ตัณหาและทิฐิ คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำได้เป็นนั่นเป็นนี่ ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกนอกกลุ่มนอกทางไม่เข้าสู่อริยมรรค^{๖๓}

๒) จิตของพระสกทาคามี พระสกทาคามี หมายถึง ผู้บรรลุสกทาคามีผลในมนุษยโลก จะไปเกิดในเทวโลก อยู่ในเทวโลกจนสิ้นอายุขัย แล้วกลับมาสู่มนุษยโลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ จะบรรลุอรหัตผลในมนุษยโลก และนิพพานในมนุษยโลก^{๖๔} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในชั้นศีล ทำได้พอประมาณในชั้นสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในชั้นปัญญา^{๖๕} นอกจากจะละสังโยชน์ทั้ง ๓ ข้อแรกได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงด้วย การบรรลุธรรมระดับนี้ เป็นระดับมรรคจิตเรียกว่า สกิทาคามีมรรค ชั้นผลจิตเรียกว่า สกทาคามีผล ผู้ที่ได้บรรลุทั้งมรรคจิตและผลจิตมีชื่อว่า พระสกทาคามี

๓) จิตของพระอนาคามี พระอนาคามี หมายถึง ผู้มีปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก^{๖๖} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา^{๖๗} สามารถละสังโยชน์ได้ ๕ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ อรูปราคะ ทั้ง ๕ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ได้หมดสิ้นแล้ว คัมภีร์ปุคคัลบัญญัติได้จำแนกพระอนาคามีทั้งหมดมี ๕ ประเภท^{๖๘} คือ (๑) อันตรปรินิพพานยิ (๒) อุปหัจ

^{๖๓} อก.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔, อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อก.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๘/๒๔๓, อก.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, พุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๑, พุ.ม.อ. (บาลี) ๙๘, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๒๘๕.

^{๖๔} อก.ปุ. (บาลี) ๓๖/๓๔/๑๒๓, อก.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๔/๑๕๕.

^{๖๕} อก.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๘/๒๒๗, อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕.

^{๖๖} อก.ปุ. (บาลี) ๓๖/๓๕/๑๒๓, อก.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๕/๑๕๕.

^{๖๗} อก.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๘/๒๒๗, อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕.

^{๖๘} อันตรปรินิพพานยิ หมายถึง พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานในระหว่างภพ ได้แก่ พระอนาคามีที่เกิดในสุทธาวาสภูมิใดภูมิหนึ่ง โดยที่อายุยังไม่ถึงกึ่งของอายุขัย ก็ปรินิพพานโดยกิเลสปรินิพพาน อุปหัจ-ปรินิพพานยิ หมายถึง พระอนาคามีผู้จะจนจะถึงปรินิพพาน คือ เมื่อพระอนาคามีอายุพ้นกึ่งของอายุขัย หรือจนจะถึงสิ้นอายุขัย ก็จะปรินิพพาน อสังขารปรินิพพานยิ หมายถึง พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน โดยไม่ต้องใช้แรงจูงมาก หรือปรินิพพานได้ง่าย ไม่ต้องใช้ความเพียรมาก สสังขารปรินิพพานยิ หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานโดยใช้แรงชักจูงมาก หรือต้องใช้ความเพียรมาก อุทังโสโตกนิภูคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบนเพื่อไปสู่ชั้นนอกนิภูคามี คือ พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่งแล้ว เมื่อจุติลงจะไปเกิดในรูปภูมิที่สูงขึ้นไปเรื่อยๆ จนถึงชั้นนอกนิภูคามี แล้วจะปรินิพพาน ; อก.ปุ. (บาลี) ๓๖/๓๖-๔๐/๑๒๓-๑๒๔, อก.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๕-๔๐/๑๕๕-๑๖๖.

ปรีนิพพานยี่ ๓) อสังขารปรีนิพพานยี่ ๔) สสังขารปรีนิพพานยี่ ๕) อุทังโสโตกนิฏฐคามี การบรรลुธรรมระดับนี้ชั้นมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผลเรียกว่า อนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี กามราคสังโยชน์นี้ หมายถึงความยินดีติดใจในกามคุณ^{๖๙} เช่น ความยินดีติดใจในรูปที่สวยงามซึ่งสามารถจำแนกได้ ๓ ประเภท ได้แก่ กามราคะที่เป็นอปายคมนิยะ หมายถึงความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิ^{๗๐} ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้มีผลทำให้ล่วงอกุศลกรรมบถ อันเป็นเหตุที่นำไปสู่อบายภูมิ กามราคะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะชนิดโอฬาริกะ หมายถึงความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิไม่ได้ชนิดหยาบ ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้ไม่มีความรุนแรงพอที่จะมีผลทำให้ล่วงอกุศลกรรมบถได้ และกามราคะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะได้ชนิดสุขุม หมายถึงความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิไม่ได้ชนิดละเอียด ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้จะเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะเท่านั้น และผ่านไปอย่างรวดเร็ว ส่วนปฏิฆะสังโยชน์ หมายถึง ความกระตือรือร้นในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรือรุ่มร้อนใจ^{๗๑} กล่าวคือความติดอยู่ในอารมณ์ไม่ดีที่มากระทบ จำแนกได้ ๓ ประเภท ได้แก่ ปฏิฆะที่เป็นอปายคมนิยะ หมายถึงความกระตือรือร้นในใจที่สามารถนำไปสู่อบายภูมิ ปฏิฆะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะชนิดโอฬาริกะ หมายถึงความกระตือรือร้นในใจที่ไม่สามารถนำไปสู่อบายภูมิได้ชนิดหยาบ และปฏิฆะไม่เป็นอปายคมนิยะชนิดสุขุม หมายถึงความกระตือรือร้นในใจที่ไม่สามารถนำไปสู่อบายภูมิได้ชนิดละเอียด

๓) จิตของพระอรหันต์ พระอรหันต์^{๗๒} หมายถึงผู้ควร(แก้)ทุกข์หรือการบูชาพิเศษ เป็นต้น) หรือผู้หักห้ามแห่งสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ^{๗๓} เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรรถผล

^{๖๙} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๑๙/๒๖๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๙/๒๘๕, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๔๐/๔๖๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒**, หน้า ๙๐-๙๒, กามคุณ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย ดุใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๖๖/๑๒๘-๑๒๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๖๗-๑๖๘, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๐.

^{๗๐} อบายภูมิ หมายถึง ภูมิที่ปราศจากความเจริญได้แก่ นิรยภูมิ ปิตติวิสัยภูมิ อสุรกายภูมิ และ ตีรจฉานภูมิ ดุใน ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๓/๓๑๒, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๓/๔๖๗, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๓๕๑.

^{๗๑} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๐/๒๖๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๐/๒๘๕, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๔๐/๔๖๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕.

^{๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๖.

^{๗๓} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๗/๒๙๘-๒๙๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๓.

เป็นผู้ได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา^{๗๔} ละสังโยชน์เบื้องสูง (อุทัมภาคิยสังโยชน์) ได้อีก ๕ ข้อ นั่นก็หมายความว่า พระอรหันต์สามารถละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ได้จนหมดสิ้นนั่นเอง พระอรหันต์ มีหลายประเภท กล่าวคือ ๑) สุขขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน^{๗๕} ๒) ปัญญาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุขขวิปัสสโก) ๓) อุภโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ๔) เติวิชชะ ผู้ได้วิชชาสาม ๕) ฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญาหก ๖) ปฏิสัมภิทัปปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทาสี่ การบรรลุธรรมระดับนี้ขั้นมรรค เรียกว่า อรหัตมรรค ขั้นผลเรียกว่า อรหัตผล พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์ รูปรากสังโยชน์ คือความติดใจในรูปธรรมอันประณีต และส่วนหนึ่งแห่งสังขารชั้นที่เรียกว่า อรูปรากสังโยชน์^{๗๖} คือความติดใจในอรูปธรรม^{๗๗} มานสังโยชน์ คือความถือตัว หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา ความถือตัวนี้เป็นเหตุให้ยึดถือชั้น ๕ เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา^{๗๘} จำแนกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ อยาถวามานะ หมายถึงความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง และยาถวามานะ หมายถึงความถือตัวที่เป็นไปตามความเป็นจริง^{๗๙} อุทัจจ-สังโยชน์ คือความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป^{๘๐} อวิชชาสังโยชน์ คือความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุผลและผลหรือไม่รู้วิธี^{๘๑}

^{๗๔} องค์กร. (บาลี) ๒๐/๘๙/๒๒๘, องค์กร. (ไทย) ๒๐/๘๙/๓๑๗.

^{๗๕} องค์กร. (ไทย) ๒๐/๗๕/๒๙๘, องค์กร. (ไทย) ๓๖/๒๕/๑๕๓.

^{๗๖} องค์กร. (บาลี) ๒๓/๗๐/๓๘๐, องค์กร. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, องค์กร. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔, องค์กร. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, องค์กร. (บาลี) ๓๕/๙๔๐/๔๖๐, องค์กร. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๐๐, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๕๖, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕.

^{๗๗} องค์กร. (บาลี) ๒๓/๗๐/๓๘๐, องค์กร. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, องค์กร. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔, องค์กร. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, องค์กร. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๑/๒๖๑, องค์กร. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๑/๒๘๖, องค์กร. (บาลี) ๓๕/๙๔๐/๔๖๐, องค์กร. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, วิสุทธิ.มหาภูทิก (บาลี) ๒/๔๘๓/๑๖๘-๑๖๙.

^{๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕.

^{๗๙} องค์กร. (บาลี) ๒๓/๗๐/๓๘๐, องค์กร. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, องค์กร. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๑/๒๖๑, องค์กร. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๑/๒๘๖, องค์กร. (บาลี) ๓๕/๙๔๐/๔๖๐, องค์กร. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, วิสุทธิ.มหาภูทิก (บาลี) ๒/๔๘๒/๑๖๗.

^{๘๐} องค์กร. (บาลี) ๒๓/๗๐/๓๘๐, องค์กร. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, องค์กร. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๑/๒๖๑, องค์กร. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๑/๒๘๗, องค์กร. (บาลี) ๓๕/๙๔๐/๔๖๐, องค์กร. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕.

๒.๔ จิตประภัสสรในทัศนะนักวิชาการปัจจุบัน

๑. พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงจิตประภัสสรไว้ว่า “จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็นสภาวะที่แปดเปื้อนสกปรก หรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้นเป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้”^{๘๑} ท่านจึงได้นิยามความหมายของภวังคจิตเพิ่มเติมจากที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ ดังความต่อไปนี้

ภวังคจิต แปลว่า จิตที่เป็นองค์แห่งภพ ซึ่งเกิดดับสลับต่อกันไปตลอดเวลา ตั้งแต่เริ่มต้นจนจบชีวิตของเรา คือตลอดชีวิต พูดภาษาเป็นภาษารูปธรรมหรือภาษาตัวตนว่า เป็นจิตยืนพื้น ใกล้กับคำที่ท่านใช้ว่าเป็น “ปกติจิต” ภวังคจิตนี้ เป็นจิตที่เป็นวิบาก เมื่อมันเกิดดับสลับต่ออยู่ตลอดชีวิตของเรา จึงเท่ากับเป็นผลรวมแห่งกรรมทั้งหมดของเรา พูดเป็นภาษารูปธรรมหรือภาษาตัวตนว่า เป็นที่เก็บสะสมผลกรรมของเรา หรือทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตของเรา หรือเป็นที่ประมวลผลแห่งการแก้ไขปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในตัวเรา เท่าที่ทำได้และได้ทำมาทั้งหมดในชีวิต”^{๘๒}

ภวังคจิตตามคำอธิบายของพระพรหมคุณาภรณ์คล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่องอาลัยวิญญาณของนิยายโยคาจารย์มาก โดยเฉพาะที่ท่านบอกว่าภวังคจิต “เป็นจิตยืนพื้น” คล้ายกับความหมายของคำว่า “มูลวิญญาณ” (จิตมูลฐาน) ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งของอาลัยวิญญาณ และที่ท่านบอกว่า “เป็นผลรวมแห่งกรรมทั้งหมดของเรา...เป็นที่เก็บสะสมผลกรรมของเราหรือทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตของเรา” ก็คล้ายกับความหมายของคำว่า “สรรพพิชกะ” (จิตที่สั่งสมพิชะทั้งปวง) ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งของอาลัยวิญญาณเช่นเดียวกัน

๒. พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีแนวคิดและได้อธิบายเรื่องจิตเดิมแท้ไว้ว่า “จิตนี้เป็นประภัสสร คือ สะอาดอยู่ สว่างอยู่ สงบอยู่ แต่พอกิเลสเกิดขึ้น มันก็สกปรกมืดมัว กระทบกระวายเป็นแสงสว่างทางวัตถุ เช่น ดวงอาทิตย์มันมีอยู่ ถ้าอย่ามีอะไรมาบังดวงอาทิตย์ แสงก็ส่องสว่างอยู่เรื่อย เดียวนี้โลกเรามันถูกบังด้วยเหลี่ยมหนึ่งของโลก มันก็มีติดอยู่ด้านนี้ เรียกว่ามีดมันมีอะไรมาบังมันก็มีด เอาของบังออกเสียมันก็สว่าง สว่างนั้นคือของเดิม มีดนี้มาใหม่เหมือนกับสะอาดนี้ของเดิมสกปรกนี้มาใหม่”^{๘๓}

^{๘๑} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^{๘๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *จาริกบุญ จาริกธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๓๒๗-๓๒๘.

^{๘๓} พุทธทาสภิกขุ, *ตถตา-เช่นนั้นเอง*, (กรุงเทพมหานคร: เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๘๖.

คำสอนของพระธรรมโกศาจารย์ หรือท่านพุทธทาสภิกขุเรื่อง “จิตเดิมแท้” หรือ “พุทธภาวะ” ท่านมองถึงความสอดคล้องกันระหว่างแนวคิดของเซนกับของเถรวาท ดังข้อความที่ว่า

จิตเดิมแท้คำแรก คือจิตที่เป็นธรรมชาติจิต เป็นธาตุของจิต เป็นของเดิมแท้ ก่อนแต่ที่จะถูกปรุง ขีวิตประกอบด้วยจิตชนิดที่ยังไม่มีการปรุง เพราะมันปรุงไม่เป็น มันยังไม่ถูกปรุง นี่ก็เรียกว่าจิตเดิมแท้ จนกว่าจะถูกปรุงเป็นจิตใหม่คือเป็นจิตที่มีกิเลส...ที่นี้เดิมแท้มันมีคุณสมบัติคือรู้อะไรได้ นี่เรียกว่ามันประภัสสร มันมีรัศมี มีความเรืองแสงเป็นประภัสสร เพราะมันไม่ถูกหุ้มห่อด้วยอะไร ไม่ถูกห่อหุ้มด้วยกิเลส ไม่ถูกห่อหุ้มด้วยผลของกิเลส คือความดีความชั่วเป็นต้น มันจึงเรืองแสงได้เหมือนเพชร เพชรอย่างดีในตัวเอง มันมีรัศมีอยู่ในตัวมันเอง มันเรืองรัศมีของมันได้ แต่ถ้าเอาโคลนไปหมกเสีย มันก็รัศมีไม่ออก นี่เรียกว่ามันไม่เดิมแท้ มันไม่ประภัสสร ถ้าว่ามันผุดจากเดิมแท้ หรือไม่ประภัสสรแล้ว เราเรียกว่าผุดปรกติแล้ว^{๘๔}

๓. พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)* ให้ทัศนะเกี่ยวกับจิตประภัสสรเริ่มจากความหมายของจิตว่า จิตคือสิ่งที่คิดถึงเรื่องราว โดยได้แนวคิดมาจากคัมภีร์อภิธรรมสังคหะที่ให้ ความหมายว่า “อารมณฺญ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ”^{๘๕} จากข้อความตรงนี้ท่านขยายความว่า จิตคือธรรมชาติที่คิดถึงอารมณ์ อารมณ์คือสิ่งที่จิตคิด ๖ ประการ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ (จินตภาพ) เมื่อจิตคิดถึงสิ่งใดก็ตามจะประกาศเปิดเผยสิ่งนั้นให้ปรากฏแก่โลก ถ้าโลกนี้ไม่มีจิต สิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ก็ไม่ถูกรับรู้ สิ่งเหล่านั้นก็เหมือนไม่มี เช่น ต้นหญ้าไม่รู้ว่าตัวเองอยู่บนแผ่นดิน แผ่นดินก็ไม่รู้ว่ามิถุนา ภูเขาก็ไม่รู้ว่ามียาลธารอยู่ข้างๆ ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ในความลับดำมืด เพราะไม่มีการรับรู้ซึ่งกันและกัน แต่เพราะความที่โลกนี้มีจิต ความมีอยู่ของสิ่งต่างๆ จึงถูกประกาศเปิดเผยออกมา จิตจึงเหมือนแสงไฟส่องสว่างโลกนี้ จิตคิดไปทางใดโลกก็ถูกเปิดเผยไปทางนั้น ท่านได้เปรียบเทียบจิตประภัสสรเหมือนกับไฟสปอตไลท์ไว้ว่า “เช่นเดียวกับเวลาที่เราขึ้นเฮลิคอปเตอร์ในคืนเดือนมืด เฮลิคอปเตอร์บินอยู่เหนือภูเขา เราฉายไฟสปอตไลท์ลงบนยอดเขา แสงไฟสปอตไลท์พุ่งไปที่ใด ที่นั่นก็ถูกเปิดเผยให้ปรากฏออกมา”^{๘๖} การที่เปรียบเทียบอย่างนั้น เพราะท่านแปลคำว่า ประภัสสร คือส่อง

^{๘๔} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ เล่ม ๓, รวบรวมโดย นายพินิจ รักทองหล่อ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐), หน้า ๘๔-๘๖.

* ปัจจุบันคือ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ป.ธ.๙, ศ.ดร., ราชบัณฑิตกิตติมศักดิ์ อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{๘๕} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑๑๐.

^{๘๖} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ตามรอยธรรมครบ ๕๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๓.

สว่าง โดยยกหลักฐานจากพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่จรมา”^{๘๗}

นอกจากนี้ ท่านยังมองถึงจิตประภัสสรที่กลายเป็นจิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรว่า จิตได้ชื่อว่าประภัสสร เพราะสามารถส่องสว่างสิ่งต่างๆ ให้ปรากฏในโลก จิตเหมือนแสงไฟฉายสอดส่องไปในที่มืดมืดแล้วเปิดเผยสิ่งต่างๆ บางครั้งแสงไฟอาจเปลี่ยนสีไปตามสีของกระจกที่ครอบดวงไฟ ถ้ากระจกสีเขียว แสงไฟจะเป็นสีเขียว ถ้ากระจกครอบสีแดง ไฟจะมีสีแดง และภาพของสิ่งที่ถูกเปิดเผย และภาพของสิ่งของที่ถูกเปิดเผยก็จะเป็นสีแดงเช่นกัน ถ้ากระจกสีขาว สดใส แสงก็จะประภัสสรผ่องใส ภาพที่ส่องไฟไปกระทบก็ไม่ถูกบิดเบือน

จิตของคนเช่นเดียวกับดวงไฟฉาย กิเลสต่างๆ เหมือนกับกระจกสีที่ห่อหุ้มดวงไฟนั้น จิตที่มีความโลภห่อหุ้มก็จะมองแต่สิ่งที่น่าปรารถนาน่าอยากได้ จิตที่มีความโกรธห่อหุ้มก็มักจับผิดคนอื่น จิตที่มีกิเลสห่อหุ้มจะไม่สามารถเปิดสิ่งต่างๆ ให้ปรากฏตามความเป็นจริง เช่นเดียวกับดวงไฟที่มีกระจกครอบเป็นสีเขียว แสงไฟจึงเป็นสีเขียวและทำให้สิ่งต่างๆ ปรากฏเป็นสีเขียวไปด้วย^{๘๘}

๔. ศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรมทา ได้กล่าวไว้ในงานศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธศาสนานิกายเซนไว้ว่า “เมื่อกล่าวถึงเนื้อแท้ของจิต (essence of mind) เนื้อแท้ที่วุ่นนี้บริสุทธิ์ แม้จะมีอาสวกิเลสห่อหุ้มจิต แต่เนื้อแท้ของจิตก็ยังบริสุทธิ์อยู่เสมอ ในการทำความเข้าใจธรรมชาติของจิต เราต้องแยกจิต (mind) ออกจากเนื้อแท้ของจิต (essence of mind) สองสิ่งนี้เป็นคนละเรื่องกัน จิตอาจเศร้าหมองได้ แต่เนื้อแท้ของจิตไม่มีวันเศร้าหมอง จิตอาจสกปรกได้ แต่เนื้อแท้ของจิตไม่มีวันสกปรก”^{๘๙}

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ทศนะของพุทธศาสนิกชนกับศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรมทา คล้ายคลึงกัน ท่านทั้งสองเป็นที่ยอมรับว่า มีความรู้ลึกซึ้งในงานนิกายเซน จึงพอสรุปความได้ในทิศทางเดียวกันได้ว่า จิตประภัสสรก็คือจิตเดิมแท้ หมายถึง เนื้อแท้ของจิตซึ่งแบ่งแยกเป็นคนละส่วนจากอาสวกิเลส และมีลักษณะบริสุทธิ์ สะอาด สว่าง หรือประภัสสร

^{๘๗} อก.เอกก. (บาลี) ๒๐/๔๙/๙, อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๘๘} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ตามรอยธรรมครบ ๕๐ ปี, หน้า ๑๗๓.

^{๘๙} สมภาร พรมทา, พุทธศาสนานิกายเซน การศึกษาเชิงวิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๔.